

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԵՂՐԱՏԱՅ.

(Ե-Բ-Դ-Զ-Ը-Թ-Ն, Ա-Բ-Դ-Զ-Ը-Թ-Ն.)

ՅՕԴՈՒԱԾ Ժ.

ԿՐԱՏՈՒՆ.

Առնիթեր Համազասպայ յարեւելս կոչս կաթուղիկէ եկեղեցւոյ է քերուքաքանդակ գրատունն առանց սեանց շինեալ ի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսէ Դովեանց Խաչեկեցւոյ ըստ վկայութեան արձանագրի՝ որ ի վերայ Ամենափրկիչ անուանեալ խաչին. ուր գրի.

« Ծնորհաւք սուրբ Երրորդութեան և ողորմութեամբ սուրբ Նշանիս՝ ես տէր Յովհաննէս նուստ ծառայս ծառայիցն Աստուծոյ շինեցի զգաւիթս զգրատունս և գորահն նորին : . . . Կամարք գեղեցիկ մատենադարանիս լնդւմն ճարտարօրէն քաղիլով բարձրացեալ են մինչև ցգլուխն համակ նկարէն քանդակագործութեամբ : Գրատունն բաժանեալ է յինն կարգս և ունի զյոլով պատուհանս ի սէտս դասակարգութեան մատենից :

Քաջայայտ երևի թէ ի հին ժամանակս ժողովեալ և պահպանեալ կային ի սմին գրատան բազում մատեանք պատմաբանականք և եկեղեցականք, ըստ որում ի բազում արձանս նորա նշանակեալ են թէ ո՛վ և զքանի մատեանս ընծայեաց այնմ գրատան. ոսկայն ի յետին դառն ժամանակս յաճէ թշնամեաց՝ հանեալ առաքի և թագուցեալ են ի յայրս և ի ծերօղս վիմաց. ուր փտեալ գճգճեալ անյայտ եղեն. այսպիսի կորստեան յայտնի ապացոյցք են դիպուածոյ գիւտք ինչ ինչ մատենից, զի որպէս ի ՌՄԺ. (1761) ամին ի պարեխ վիմին Արջառանց ի Աանահին, նոյնպէս և ի ՌՄԽԺ (1800) ի Հաղրատ գտեալ եղեն ի տաւարածից բազում մեծադիր մատեանք, ի պարեխ վիմին Զարեհ (Զառնի) տրի, զորս ցուցեալ են տաւարածքն ուրումն անցորդ անանուն կարգացողի, որ ոչ կարացեալ ընթեռնուլ զհին երկաթագիրս, տեսեալ է գոլ Յունարէն. ուստի և նոքա անընտրող խոհականութեամբ հոյ ճարակեալ են զայնոսիկ մատեանս, ինչ ի միոյ գանձարանէ գրե-

ցելոյ ի Զ (1451) թուին նօտր գրով ի վերայ մաքաղաթի և ի միոյ կիսամեռ Յայսմաւուրքէ. զի անգէտ կարդացողն զայն և եթ ծանուցեալ է լինել Հայերէն: Այս գործ նոցա, ըստ ռամկական կարծեաց բազմաց, է նշան մեծի յարգանաց առ սրբազան մատենա:

Նմանապէս պատմեն՝ թէ յաւուրս առաջնորդութեան Արքահոմ վարդապետի, գուցէ եպիսկոպոսի Թէքիրդաղցւոյ (1780) աշակերտ նորա Պետրոս անուն ի ծերունեաց տեղւոյս իրազեկ լիալ պահարանի այրին, և ի Տփլիսայ հնարագէտ հիւսանս ածեալ պէսպէս մեքենայաւոր գործեօք ելին ի դժուարամատոյց տարեխ վիմին, և բացեալ զդուռն այրին գտին ի նմա բազմութիւն երկաթագիր մատենից. բայց առհասարակ եղծեալ և խանգարեալ, մինչ յայնչափ բազմութենէ մատենից միմիայն գտին անարատ զերգերոց մեկնութիւն Գրիգորի Նիւսացւոյն գրեալ ի Տարօն ի թուականիս Հայոց Ն. (951) զկարմիր կոչեցեալ աւետարանն ականակապ, և զմեկնութիւն Յովհաննու աւետարանին: Ծերունազարդ Զաքարիա վարդապետն պատմեաց, թէ բազում ամօք յառաջ կային ի զգեստատան խորանի մեծի եկեղեցւոյն բազում գրչագիր մատեանք, գրեալ հին գրով, զորս ապա խռովութեան աղագաւ փոխադրեցին ի Տփլիս յառաջնորդարանն Հաղբատայ վանից ի բերդի կաթուղիկէ եկեղեցին, և աստի յաւուրս պէս պէս պատերազմաց անկան ի ձեռս այլոց իսպառ ի յաւիտենական կորուստ: Այսօրինակ դիպուածովք թափուր եղեալ է հին ամենատեսակ մատենիք հարուստ գրատուն Հաղբատայ:

Պ. Աղէքսանդր Երիցեանց Սանահնեցի ի 1873 ամի հետաքրքրութեամբ և մեծաջան աշխատութեամբ ի ձեռն քարագնաց երիտասարդաց եհան ի ծակ քարայրէն Զառնի բազում հնաձեռագիր մատեանս, զորս եցոյց ինձ ի 1875 ամի, բայց ափսոս, զի ի հնութենէ ժամանակին գճգճեալ, և ի խոնաւութենէ անձրեւածեծ և կրաշաղախ տեղւոյն աղիւսանման քարացեալ էին անգին մատեանքն և մնացին մեզ իսպառ անվերծանելիք:

Արձանագիր ի վերայ սեմոյ դրան գրատան:

Թուին ՈՒԸ (1179) յանուն Աստուծոյ ես Արամս, որդի Համազասպայ՝ յիշեցի զբազում յանցանս իմ և եզի զյոյս իմ ի սուրբ Նշանս, և եկի կրօնաւորեցայ սաստ, և ետու զիմ հայրենիք այգին՝ որ առաջի Էկղաձորոյ ի գրատունս Հաղբատայ յի-

շատակ հոգւոյ իմոյ. և ետուն ինձ երկու ժամարար ի տունի
որոյն Անտոնիս Արդ որ զիմ այգին յայտ տանէս հանել ջանայ,
յիմոյ կամ այլ ոք, զԿայենի և զՅուդայի նդուխն առցէ: Եւ ես
Կուտս՝ իմ հոգւոյս պաշար՝ զիմ այգին յայս գրատունս ետու:
Ես Սիրամարս զիմ այգին ետու: Եւ ես Սարգիս որդի Զիւին զիմ
այգին ետու՝ ուի հակառակի զԷրոյզրեալ նդուխ առցէ:

(1087) Եւրձ սորա ի վերայ արեւելեան որմ նաքարին:

• Կամաւն Աստուծոյ ես Վահրամ Կուլաղեանց միաբանեցայ
սուրբ Նշանիս և ետու զիմ գնուած այգին՝ որ ի Բերդիկ է, ի զը-
րատունս իմ հոգւոյս պաշար: Տէր Յովհաննէս և եղբարքն ետուն
մեզ պատարագ ի տունի որոց Աստուծանց յամէն եկեղեցիքս:

Եւրձ սորա

• Յանուն Աստուծոյ մեր գիր է յանուն Հաղբատայ Եղիակոպո-
սիս և միաբանացս, որ տուաք Ասլափին՝ որ եկն և միաբանեցաւ
ըստ իւրում կարի ընծայ երեք. և մեր ի տարումն երկու ժամ
տուաք ի տունին սուրբ Սարգսի. որ խափանէ նորա մեղացն
տէր է:

Առ դրան գրատանս է տապանաքար այսոյ արձանագրութեամբ:

• Այս է տապան Աղիզ Մահաթուն, որ եղև պատճառ սուրբ
եկեղեցւոյս զերստին նորոգման. ի թուին ՌՃԺԸ. (1669):

Ի վերայ գերեզմանաքարի Յարութիւն բժշկի:

• Մինչ օրհաս մահու առիս ժամանեաց

Բժիշկ բժշկեա՛, արդէն զիս կոչեաց:

Յորմէ յարութեան՝ յոյս մահկանացուաց

Սպասեմ ընդունել յետ աստի կենաց:

Եւրձ սորա

ՅՈՒՌԱՅ ԺԱ.

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ:

Ի վեր քան զհամայն շինուածս վանացս առանձնակի կառու-

ցեալ է ի բարձրաւանդակ տեղւոջ յարեւելս կոյս մեծի տաճարին

գեղեցկաշէն զանգակատունն, կոխածոյ քարամբք, ոքանչիւի շի-

նուածութիւն պատեալ խաչադարձ քանդակագործութեամբ: Եր-

կայնութիւն որոյ է տասն և վեց կանգուն, նոյնպէս և լայնու-

թիւնն: Իսկ բարձրութիւնն առաւել է քան զբարձրութիւնս

համայն եկեղեցեաց և ես ոչ կարացի չափել: Նինուած սորա ի հի-

մանց անտի մինչև ցատորոտս շքեղ կաթուղիկէին ճարտարաշէն կամարօք առանց սեանց ունի զհաստատու թիւնն, Այս զանգա- կատունն ունի զլուսամուտս բազումս, և զեօթն գեղեցկազարդ խորանս, յորս գոն և սեղանք պատարագի:

Ի միջոյ այսր զանգակատան յարեւելից կուսէ ի վերայ երկուց ստորին խորանացն հրաշակերտեալ է գեղեցկաձև աստիճանօք քարեղէն սանդուխ, որով արձակ ելն էջս առնեն մինչև ցայն տե- ղի վերնածածկին, ուր կառուցեալ են ի յորս անկիւնս այսր զան- գակատան չորեքին խորանքն յանուն չորից Աւետարանչաց: Աս- տի ի վեր բարձրացեալ է շինուածն ճարտարարուեստ ցատորոտս կաթուղիկէին գեղեցկայարմար կամարօք, ուր կրկին սանդխաւ ելանեն ի վեր, և ի բարձրութենէ աստի ելն ի ընդարձակութիւն բոլոր վայրաց և գաշտաց Հաղբատայ և շրջակայ զիւզօրէից նորա:

Արտաքին երեոյթ զանգակատանն շքեղ է քան զայլոցն, քան- զի քարինք նորա են ըստ ամենայնի ուրբատաշք և յօղիւք ընդ միմեանս կապեալք, առ ի ամրապինդ ունելոյ զհաստատու թիւն շինուածոյն: Ի ստորոտէ անտի որմունքն մինչև ցմիջին լուսա- մուտան զարդարեալ են գեղեցիկ քանդակագործութեամբք, և ի չորից կուսէ յօրինեալ են խորշք շքեղաշէնք, և զարմանագործ արուեստիւք փորագրեալ են խաչք գեղեցկաքանդակք, ուք ի մի ծիլերեանց պարունակեն ի չորից կողմանց զմիջին լուսամուտան, և անտի ի վեր պայծառացեալ բարձրանայ շինութիւն առաւել քան զառաւել շքեղ կերտուածովք: Ոչինչ պակաս է թէ շքեղու- թեամբ, թէ գեղեցկութեամբ և ճարտարութեամբ քան զայլոցն կաթուղիկէ սորա, ընդ որովք կախեալ կան զանգակքն, որք հրաւիրեն ի բարձրութենէ անտի ազդու իմն քաղցր ի լուր ձայ- նիւ զժողովուրդսն ի փառաբանութիւն Տեառն:

Այս գեղեցկաշէն զանգակատունն շինեալ է ի Տէր Համազաս- տայ արքեպիսկոպոսէ վանացն Հաղբատայ ի դառն ժամանակս թաթարաց, որպէս և գրեալ կայ ի ճակատ դրան արձանին օրի- նակ զայս:

Ի տէրութեան սուրբ ուխտիս Նահնշահի թուին Հայոց ՌՂԴ (1245) շինեցաւ գեղեցկազարդ տաճարս Աստուծոյ, զարթու- ցանող փառաբանչաց Տեառն եւթն խորանաւ ի Տէր Համազաս- տայ, որում ողորմեացի Քրիստոս և տացէ ի լուսեղէն յարկաց իւրոց հոգւոյ նորա և Յովհաննիսի քուեր արգւոյ իւրոյ և այլ

աշխատողացն՝ զի ըստ դամ ջանիւ շինեաց զսա ի դառն ժամա-
նակս Թաթարաց : — Զշինու թեւէ սորա զրէ Կիրակոս Պատմա-
գիր յետ պատմելոյ զթաղուսն Յովհաննու Սարկաւազի, յարե-
ւելից կուսէ եկեղեցւոյն զոր յետոյ քակեաց եպիսկոպոսն Հա-
մազասպ և շինեաց հրաշալի շինուած, ուր զանգական կախեցին՝
յարմարեալ ի նմին և եկեղեցիս : Գրէ այլուր նա ինքն Կիրա-
կոս՝ « Շինեաց (Համազասպ) եկեղեցի ի տեղին հրաշալի և զան-
գակատուն . . . մեծ և սքանչելի » :

Առ դրան զանգակատանս են գերեզմանք ականաւոր վարդա-
պետաց մերոց որք են :

Ի հիւսիսակողմն ի վերայ օրօրոցաձե տապանաքարին գրի
խոշոր տառիւք : « Արձանս այս փեմական է Ստեփանոսի Սարկա-
ւազի . . Կիրակոս դնէ զամ մահուան սորա ի ՇՀԸ թուականին
Հայոց (1109) : Մերձ սորա են նոյնանման երեք օրօրոցաձե գե-
րեզմանք առանց արձանագրութեանց, յորոց մին է շիրիմ և
դամբարան Թորոս վարդապետի աշակերտի Մխիթարայ Գօշի,
զոր յիշէ Կիրակոս յասելն իւր « Կայ թաղեալ ի հռչակաւոր
վանքն Հաղբատ ի գլուխ վանացն ի գերեզմանս եպիսկոպոսաց և
վարդապետաց » : (Կիր. երես 127 Տ. Ոսկ. Երև.) Թովմայ վար-
դապետ (Եպիսկոպոս) ի տաղաչափութեան իւրում ի սրբազան
տեղիս Հայաստանի գրէ զմիւս վարդապետաց Հայոց :

« Անտի փութով՝ մեծաւ դիմեալ
Ի սուրբ ուխտն՝ Հաղբատ հասեալ :

Ուր են շիրիմքն՝ հռչակեալ

Սքանչելի արանցըն լեալ :

Վարդապետաց անցեալ կանխաւ

Ստեփաննոսի որ սպանաւ :

Սարկաւազայ՝ որ անդ եղաւ

Եւ Յովհաննէս անուանեցաւ :

Վարդան մեկնիչն քաջարան

Ղուկաս քարոզն Տէրունեան

Ռուսինոսն անմարմնական

Ընդ նոսա եղեալ կայ ի տապան » :

Մերձ սորա ի վերայ միոյ գեանահաւատար տապանաքարին
գրի « Այս է հանգիստ Պետրոս հայրապետին. թ. ԶԽ. (1491) :

Մերձ սորա « Կիրակոս եպիսկոպոս տեղւոյս. Ռ. ԶԸ (1609) : Մերձ

սորա ։ Այս է հանգիստ կուսակրօն Առհաս քահանայի թիին Ռ․
(1551) ։

Առաջի գրան զանգակատան ի հարաւակողմն է ապական Յովհաննէս վարդապետի Երզնկեցւոյ մականուամբ Պլուզ կոչեցելոյ ։ Բայց բնաւ ին առանց արձանագրութեան ։ այլ տւանդութեամբ գտեալ են ։ որպէս և Ազգարկաթուղիկոսն ։ յիշէ ի մէջ Դրախտ ցանկալի գրքոջն ։ հասարակ փոքր քար է ։ յորոյ վերայ քանդակեալ կայ փոքր գաւազան անձն ։ և խաչ ինչ շրջապատեալ ։ և ի վերայ գլխոյն փորուած իբր վեղարածն ։ Հոգեւոյս կաթուղիկոսն ամենայն Հայոց Տէր Եփրեմ վերահասու լեալ իրացս ի 1824 ամի կանգնեաց օրօրոցաձև տերճ արձան փորագրեալ ի վերայ զայս արձանագիր ։

« Արձան մահու՝ Երզնկեցւոյ ։

Յովհաննէսի՝ Մործորեցւոյ ։

Սոս Ժիր մշակ՝ եկեղեցւոյ ։

Սուրբ վարդապետ՝ Ազգին մերոյ ։

Արդ մակ անուամբ՝ Պլուզ կոչի ։

Աստ ի Հաղբատ՝ ի կենաց զրաւի ։

Իսկ ի գալ աստ՝ Տեառն Եփրեմի ։

Հայոց մեծի՝ Հայրապետի ։

Վասն հոգւոյն՝ յիշատակի ։

Կանգնէ զտապանս՝ յայսմ ամի ։

Թիւ մահուան 1326 թիւ նորոգման տապանաքա-

րին 1824 ն ։ »

Ընդդէմ չհաւատողաց հրաշից գրեմ աստանօր զյայտնի հրաշագործութիւն երանելւոյ հօրս մերոյ ։ զի ի յերաշտ ժամանակս վասն անձրեւ տեղալոյ փորձիւ ջուր ածեն ի վերայ սոյն գերեզմանի՝ զայ անձրեւ ի զովութիւն երկրին ։ իսկ յաւերօդ ժամանակս ի հողոյ գերեզմանին տարեալ արկանեն ի բուրվառն որպէս զխունկ ։ և լինի պարզութիւն օդոց ։ Որպէս ի ժամանակս Եփրեմ կաթուղիկոսի (գրէ ծաղկաբար Յովհաննէս եպիսկոպոս Մշեցի) նաև յաւուրս մեր փորձիւք արարեալ են ։ որպէս յերաշտ ժամանակս եկն անձրեւ ։ նմանապէս և յաւերօդս եղև պարզութիւն օդոց աղօթիւք որբազան վարդապետին Յովհաննու Երզնկեցւոյ ։ Զոչ հաւատացողս բանից իմոց՝ յորդորեմ գնալ ի Հաղբատ անձամբ անձին առնուլ զփորձ ասացուածոյս և ապա ինձ նման հաւատալ

սքանչելեաց և հրաշից, որք լինին ի Տեառնէ յաշխարհի աստ
միջնորդութեամբ սրբոց:

Մերձ սորա տապան յորոյ վերայ կայ այս արձանագորութիւն
առանց թուականի:

« Հաւրն մերոյ Գաւթայ վարդապետի Քորայրեցւոյ է տապանս,
յիշեալ ի Տէր սուրբս: »

Ի հարաւակողմն զանգակատանն են գերեզմանք երկուց վար-
դապետաց, որք անխոնջ մշակուիթեամբ ի շինութիւն և ի սայ-
ծառութիւն վանացս վճարեցին զկեանս իւրեանց յաւուրս մեր:

« Արձանս այս Պետրոս վարդապետի

Սն յորջորջի Սարգսի որդի,

Գիւղեաւ բնիկ Շինողեցի

Ի բազում ամս ջանացի

Եւ զիմ տապանս այսր եղի:

Եւ որք զիսկիւ տուք ողորմի: 1846 ամի: »

Աւրն/թեր սորա

« Արձան մահու կրօնաւորի

Աստուածատուր վարդապետի,

Տեղեալ էր սա Շինողեցի.

Ի կէսօրեայ իւր հասակի

Յայսմ աշխարհէ առ Տէր փոխի: Ի 1842 ամին: »

Մերձ սորա ի հարաւակողմն է քերտէաքանդակ գերեզման,
ունելով ի վերայ տապան քարին զպատկեր ննջեցելոյն հին հայ-
կական կանացի զգեստիւք: Գլուին մինչև զծործորակսն փաթա-
թեալ է բոլորակաձեւ աղնիւ շալիւք (ապարօշի) զաջ ձեռն եղեալ
ի գօտիս իւր, իսկ զձախ ձեռն ուղղեալ ի վեր քաղէ որպէս կինն
զպտուղ ի ծառոյն գիտութեան բարւոյ և շարի: Մարմինն ննջեցե-
լոյն իբրեւ ի կենդանի պատկերի նկարեալ տեսանի, շուրջ զորով
սիւնազարդ կամարք ի վեր ելանեն մինչև զգլուխն. ուրանօր իբր
ի քարտիղի մատնաչափ խոշոր ստախիւք փորագրեալ է. « ԽՈՍԸՈՒ-
ՎԻ . . . ՏԱՊԱՆ . Այլ թէ ո՛վ է այս Խոսրովի . . . չէ՛ յայտ
տակաւին: Մի միայն Յարութիւն արքեպիսկոպոսն շնօղեցի ի ժո-
ղով մատենին արձանագորութեանց ասէ զայսմ տապանէ: »

« Մամբան Շուշանիկն է, քոյր Զարեհ իշխանին Հաղբատայ,
թոռն Բաղուց թագաւորի, կին Զալալ իշխանին Խաչենայ: »

Յարեւելս կոյս կանգնեալ կան երկու քարեայ խաչք, ի վերայ

շիրմայ: Յառաջին խաչաքարին գրի: ԹՎ. ՊԶԻ:

Սուրբ Նշան՝ Տէրութեան

Դաւիթ քահանայի՝ լեր աւգնական:

Ի վերայ միւս խաչին, « Աստուած ողորմի Դաւիթ վարդապետին. ԶԾԱ (1502). Եւ ապա « ՆԽԶ թուականիս (997) ի հայրութեան Սիմէոնի կանգնեցի զսուրբ խաչս յաւգնականութիւն. . . . : Ի հարաւակողմն փոքր ինչ հեռի ի զանգակատանէն ի վերայ հին խաչաքարին գրի այսպէս, ՆՀԲ. թուին (1023) « Ես Մակարս անարժան կանգնեցի խաչս յաւգնականութիւն հոգւոյ իմոյ:

Արձանագրութիւնք ի մէջ զանգակատան ի մէջ երկուց դրանց:

« Երկու խորանս լուսոյ՝ յանուն սուրբ Աստուածածնին է:

« Յանուն Աստուծոյ ես Գրիգոր՝ եղբայր Տեառն Համազասպայ մեծ յուսով ապաւինեցայ ի սուրբ Նշանս: Եւ ետու ի շինութիւն եկեղեցւոյս Ծ. (50.) դահեկան և այլ արդիւնք. վարդապետքս և միաբանքս սահմանեցին ի տաւնի սուրբ Գրիգորի Աղուհացիցն Ե. Ժամարար յիմ՝ անուն պատարագել, ով խափանէ իմ մեղացն տէր է, և կատարիչքն աւրհնին ի Քրիստոսէ: »

Ի վերայ ահեակ խորանին:

« Ես Մլքան ամուսին Վասակայ ետու Լ. (30.) դահեկան, և գովէշնայ քսան ի շինութիւն եկեղեցւոյս: Եւ մեք Տէր Համազասպ և միաբանքս տուաք յԱստուածածնի տաւնին պատարագ յամենայն ամի անխափան յանուն Մլքանայ մատուցանել ի խորանիս. ով խափանէ դատի յԱստուծոյ, և կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ: »

Ի ներքնայարկս յետին դասջ յաջակողմն դրան:

« Ես Ներսէս (Նսալիս) քահանայ մեծ յուսով ապաւինեցայ ի սուրբ Նշանս, և ետու Լ. (30) դահեկան ի շինութիւն եկեղեցւոյս. և Տէր Համազասպ և միաբանքս ետուն Ա. պատարագ ի տաւնի Թէոդոս թագաւորին. ով խափանէ դատի յԱստուծոյ: »

Ի հիւսիսա - հարաւ յանկունս զանգակատան արտաքուստ:

« Յանուն Ամենակալին Աստուծոյ՝ ես մեղաւոր Ասպանիջաւարս՝ ոտաց հոգ ամենեցուն, ի դուռն սուրբ Նշանիս ինչ իմ՝ կարողութիւնն էր, ետու վանիցս շինութեան՝ վասն հոգւոյն փրկութեան Կոտայտին և Զալինին. թուին ՌՃԸ. (1655):

Մերձ ի դուռն զանգակատան է գերեզման վերջին տաւջնորդի

